

УДК 347.965.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.6>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ: НЕДОЛІКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Лукашевич І.М.,

здобувач освітньо-наукового ступеню

«Доктор філософії»

за спеціальністю 081 – Право

Вищого навчального закладу

«Університет економіки та права «КРОК»

ORCID: 0000-0002-6969-4333

Лукашевич І.М. Правове забезпечення медіації в Україні: недоліки та перспективи вдосконалення крізь призму досвіду країн Європейського Союзу.

У змісті статті автором досліджено особливості правового забезпечення медіації в Україні та країнах Європейського Союзу. Незважаючи на те, що на сьогодні в юридичній науці сформовано значний науковий масив праць, які стосуються тих чи інших аспектів медіації, варто відзначити, що питання правового забезпечення медіації в Україні не знайшли свого належного наукового опрацювання. Особливо актуальними є сучасні дослідження питань правового забезпечення медіації з огляду на високий ступінь його змінюваності в Україні.

На підставі критичного аналізу положень законодавства України в сфері медіації, визначено його недоліки та перспективи вдосконалення. В якості недоліків правового забезпечення медіації в Україні відзначено наступні: а) відсутність положень, які б регламентували питання медіативних процедур, зокрема до подання звернення до суду, під час судового провадження, а також під час виконання судового рішення тощо; б) неузгодженість його категоріально-понятійного апарату із усталеною законодавчою термінологією (наприклад, термінів «конфлікт» та «спір»); в) неточність правового забезпечення принципів медіації; г) поверхнева, занадто загальна регламентація самого процесу медіації; д) неврахування європейського стандарту прозорості медіації тощо.

Аналіз особливостей правового забезпечення країн ЄС (Франції, Німеччини, Італії, Австрії та ін.) дозволив обґрунтувати перспективи вдосконалення правового забезпечення медіації в Україні. Підсумовано, що українське законодавство пережило правові трансформації в сфері медіації, перейшовши від найменш ефективної та найменш надійної неформалізованої моделі до спеціалізованої моделі, ухваливши рамковий

Закон України «Про медіацію». На нашу думку, найбільш ефективною моделлю правового забезпечення медіації є саме обрана Україною спеціалізована модель, яка між іншим має бути доповнена ефективними механізмами саморегуляції цієї юридичної діяльності шляхом розробки та застосування актів так званого «неофіційного права», які ухвалюють професійні об'єднання медіаторів. Відзначено поєднання у правовому регулюванні медіації в Україні: а) типовості закону «Про медіацію», яким встановлено правовий фундамент медіації та врегульовано найбільш загальні та важливі питання в цій сфері; б) саморегулюючих механізмів медіації, що покликані забезпечити швидку реакцію на динамічний розвиток медіації та відносин, де вона має застосовуватись.

Ключові слова: медіація, правове регулювання, правовий вплив, юридичний процес, процес медіації.

Lukashevych I. Legal security of mediation in Ukraine: shortcomings and prospects for improvement through the prism of the experience of the countries of the European Union.

In the content of the article, the author investigated the peculiarities of the legal provision of mediation in Ukraine and the countries of the European Union. Despite the fact that today in legal science, a significant body of scientific works has been formed, which relate to certain aspects of mediation, it is worth noting that the issue of legal support for mediation in Ukraine has not been properly studied scientifically. Modern studies of the legal provision of mediation are especially relevant, given the high degree of its variability in Ukraine. On the basis of a critical analysis of the provisions of Ukrainian legislation in the field of mediation, its shortcomings and prospects for improvement were determined. The following are noted as shortcomings of the legal provision of

mediation in Ukraine: a) the absence of provisions that would regulate the issues of mediation procedures, in particular before submitting an appeal to the court, during court proceedings, as well as during the execution of a court decision, etc.; b) inconsistency of its categorical and conceptual apparatus with established legislative terminology (for example, the terms "conflict" and "dispute"); c) inaccuracy of the legal provision of mediation principles; d) superficial, too general regulation of the mediation process itself; e) failure to take into account the European standard of mediation transparency, etc. The analysis of the peculiarities of the legal provision of the EU countries (France, Germany, Italy, Austria, etc.) made it possible to substantiate the prospects for improving the legal provision of mediation in Ukraine. It is summarized that the Ukrainian legislation has experienced legal transformations in the field of mediation, moving from the least effective and least reliable informal model to a specialized model by adopting the framework Law of Ukraine "On Mediation". In our opinion, the most effective model of legal support for mediation is the specialized model chosen by Ukraine, which, among other things, should be complemented by effective mechanisms of self-regulation of this legal activity through the development and application of acts of the so-called "unofficial law" adopted by professional associations of mediators. The combination of the legal regulation of mediation in Ukraine was noted: a) the typicality of the law "On Mediation", which established the legal foundation of mediation and regulated the most general and important issues in this area; b) self-regulating mechanisms of mediation, designed to ensure a quick response to the dynamic development of mediation and relations where it should be applied.

Key words: mediation, legal regulation, legal influence, legal process, mediation process.

Постановка проблеми. Оскільки інститут медіації має правовий характер, важливе значення в процесі наукового дослідження має аналіз його правового забезпечення. Такий вектор наукового дослідження дозволяє не лише визначити недоліки правового забезпечення медіації, але і встановити перспективи подальшого удосконалення положень правотворчих актів, якими регламентуються питання здійснення медіації. Варто відзначити, що окремі аспекти правового забезпечення медіації в Україні були предметом наукового дослідження ряду вітчизняних вчених. Насамперед, мова іде про наукові праці А.В. Біцай, Н.В. Боженко, Г. Єрьоменко, З.В. Красіловської, Н. Мазаракі, Ю.Д. Притики та ін. Не зважаючи на те, що на сьогодні в юридичній науці сформовано значний науковий масив праць, які стосуються тих чи інших аспектів

медіації, варто відзначити, що питання правового забезпечення медіації в Україні не знайшли свого належного наукового опрацювання. Особливо актуальними є сучасні дослідження питань правового забезпечення медіації з огляду на високий ступінь його змінюваності в Україні.

Вбачається актуальним також і вектор наукового дослідження правового забезпечення медіації в Україні, який стосується проведення такого дослідження крізь призму досвіду країн Європейського Союзу (далі – ЄС), що дозволить врахувати цінності і стандарти інституту медіації, які характерні для правових систем демократичних країн Європи.

Тому **метою** цієї наукової роботи буде встановлення недоліків та перспектив розвитку правового забезпечення медіації в Україні крізь призму досвіду країн ЄС.

Виклад основного матеріалу. Ухвалення в Україні спеціального закону про медіацію [1] дозволило зробити перший крок на шляху запровадження медіативних процедур при вирішенні правових спорів в нашій країні. За оцінками фахівців, вказаний законодавчий акт встановив правові засади медіації в Україні, водночас він не став нормативною підставою виникнення цього інституту в українській юридичній практиці, а скоріше є закономірним наслідком інтенсивного розвитку цього способу мирного врегулювання спору. Скільки існує незалежна Україна, стільки існує в національній практиці медіація. Водночас гостра необхідність в ефективному законодавчому механізмі регулювання цієї юридичної діяльності підтверджується непоодинокими спробами ухвалити спеціальний закон про медіацію [2, с. 315-316]. Варто відзначити, що активна законотворча діяльність в напрямку регламентації медіації розпочалась ще у 2006 р., коли за результатами плідної праці Міжгалузевої робочої групи при Міністерстві юстиції України було створено проєкт державної Концепції законодавчого врегулювання застосування програм відновного правосуддя (медіації) у кримінальному судочинстві України. Ця Концепція була розроблена у період дії ще Кримінального процесуального кодексу УРСР від 1960 року, який був далекий від європейських стандартів відправного правосуддя, не надавав достатні повноваження прокурору для ініціювання примирення потерпілого і обвинуваченого, а направлення в суд клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності навіть за наявності передбачених законом підстав визначав як право, а не обов'язок прокурора. У зв'язку із цим, ключові положення проєкту Концепції, який так і не був затверджений, вимагали створення належного правового базису для активної участі прокурора в процесі медіації між потерпілим та правопорушником

шляхом ініціювання медіації за згодою сторін та прийняття рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності за результатами успішного примирення сторін [3]. У 2006-2007 рр. було розпочато роботу над проектами Законів України «Про медіацію (примирення)» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо процедури медіації (примирення)». Вказаними законами пропонувалось впровадити процедуру медіації (примирення) у кримінальне, цивільне та господарське судочинство, а також унормувати на законодавчому рівні діяльність громадських організацій, що впроваджують програми примирення. У 2008 р. ці документи були винесені на громадське обговорення, однак далі справа не зайшла [4, с. 47].

За висновками вітчизняних вчених Закон України № 1875-IX від 16 листопада 2021 року «Про медіацію» став каталізатором розвитку цього позасудового способу врегулювання спору, оскільки саме після його ухвалення посилилась увага не лише юристів, але і пересічних громадян до медіації під час вирішення своїх спорів. Закон дозволив:

- по-перше, законодавчо закріпити визначення національної моделі медіації як добровільної, позасудової, конфіденційної процедури вирішення спору за посередництвом незалежної сторони, що цілком узгоджується із універсальними принципами та сутністю медіації за Директивою 2008/52/ЕС;
- по-друге, ввести в правовий обіг професію медіатора, визначити його правовий статус (кваліфікаційні вимоги, права, обов'язки, відповідальність тощо);
- по-третє, забезпечити інформування українського суспільства про ефективність, безпечність та надійність використання медіаційних послуг завдяки існуванню спеціальної нормативно-правової бази такого засобу врегулювання спору;
- по-четверте, посилити інтеграцію української правової системи та права Європейського Союзу – *acquis communautaire*. Розроблення та ухвалення спеціального законодавчого акту задля створення правових засад національного механізму медіації було ключовою умовою для імплементації Конвенції Організації Об'єднаних Націй про міжнародні угоди щодо врегулювання спорів за результатами медіації, підписаної Україною 07.08.2019 року, а також сприяло адаптації українського законодавства до європейських стандартів у сфері захисту та охорони прав, свобод і законних інтересів;
- по-п'яте, внести зміни до низки законодавчих актів України, які створили право-

ві засади взаємодоповнення, балансу та взаємодії правосуддя і медіації в межах окремих сфер правовідносин [2, с. 318].

Незважаючи на однозначну корисність ухвалення Закону України «Про медіацію», варто відзначити і ряд наявних недоліків:

- 1) необхідно звернути увагу на відсутність в Законі положень, які б регламентували питання медіативних процедур, зокрема до подання звернення до суду, під час судового провадження, а також під час виконання судового рішення тощо. На нашу думку, відсутність окремо врегульованих досудової, «постсудової» та паралельної із судовим провадженням процедури медіації призведе до зниження ефективності цього засобу врегулювання спору, з одного боку, та до низького рівня його популярності в українському суспільстві, з іншого боку, оскільки у пересічних громадян вже сформувався стереотипний підхід, що після початку судового процесу звернення до альтернативних способів вирішення спору є абсолютно недоречним та неефективним;
- 2) в якості ще одного недоліку Закону є неузгодженість його категоріально-понятійного апарату із усталеною законодавчою термінологією. Доказом цього є недоречне використання вітчизняним законотворцем в тексті цього законодавчого акту категорії «конфлікт», яка носить переважно соціальний, філософський характер, на відміну від усталеного для процесуального законодавства правового терміну «спір»;
- 3) крім того, наявною є неточність правового забезпечення принципів медіації. Зокрема у ст. 4 Закону України «Про медіацію» закріплені принципи не в повній мірі охоплюють європейські усталені принципи здійснення медіаційного врегулювання спору. Зокрема мова йде про такі принципи як принцип доступності медіації на будь-якій стадії вирішення спору, принцип прозорості процесу медіації, принцип змагальності сторін медіації, принцип ефективності медіації тощо. Їх правове закріплення та забезпечення мають бути суттєво посилені;
- 4) недоліком є поверхнева, занадто загальна регламентація самого процесу медіації. Нажаль жодним органом виконавчої влади України не було затверджено правил проведення медіації у відповідній сфері. Отже, вирішення цієї проблеми вбачаємо в доповненні Розділу III цього Закону загальними положеннями щодо медіаційної процедури, а також затвердженні Кабмі-

ном чи Мінюстом Правил проведення медіації;

- 5) доцільно відзначити і факт неврахування європейського стандарту прозорості медіації, що передбачений Рекомендаціями Комісії Європейських співтовариств 98/257/ЄС від 30.03.1998 р. [5], зокрема мова йде про відсутність правового забезпечення питання фіксації процесу регулювання спору.

Наведений у попередній частині перелік недоліків існуючого законодавчого регулювання медіації в Україні не є вичерпним, ми зосередили увагу лише на ключових аспектах закону, які викликають принципові зауваження. Враховуючи наявність недоліків в національному правому забезпеченні медіації, вважаємо за доцільне проаналізувати зарубіжний досвід регламентації організації та процедури медіації, взявши за основу досвід ряду провідних європейських країн. Для більш структурованого, лаконічного викладення інформації в цій частині дослідження пропонуємо систематизувати зарубіжний досвід правового забезпечення медіації на ключові моделі, надати їх стисло характеристику на прикладах конкретних європейських країн та визначити, до якої з наведених моделей правового регулювання медіації належить сучасна українська правова система.

Найбільш популярною є *спеціалізована модель* правового забезпечення медіації. Її сутність зводиться до ухвалення уніфікованого спеціального законодавчого акту, який стосується виключно питань організації і процедури медіації у відповідній країні або закріплює правові основи здійснення медіації та інших суміжних альтернативних засобів врегулювання спору в цілому. Цілий ряд держав-членів ЄС запровадили саме цю модель правового забезпечення медіації, зокрема: Німеччина (2012 р.), Угорщина (2002 р.), Австрія (2003 р.), Болгарія (2004 р.), Мальта (2004 р.), Греція (2010 р.), Фінляндія (2011 р.), Швеція (2011 р.), Чехія (2012 р.) та інші країни. Після ухвалення 16 листопада 2021 року Закону України «Про медіацію» в нашій державі відбувся перехід саме до спеціалізованої моделі правового забезпечення медіації. Також зарубіжним прикладом реалізації цієї моделі є Федеральний закон Німеччини «Про розвиток медіації та інших методів позасудового вирішення спорів» від 2012 р. (офіційна скорочена назва – «Mediationsgesetz»), який кодифікував німецьке законодавство про медіацію і суміжні процедури альтернативного вирішення цивільних спорів, положення якого були розкидані у великому нормативному масиві (в сімейному, трудовому законодавстві, в чисельних кодифікованих процесуальних законах тощо). Закон про медіацію Німеччини від 2012 року склада-

ється з дев'яти параграфів, присвячених таким основним аспектам медіації: поняття медіації (§1); процедура медіації та завдання медіатора (§2); обов'язок по наданню інформації та обмеження в діяльності медіатора (§3); конфіденційність (§4); навчання та підвищення кваліфікації медіатора, поняття сертифікованого медіатора (§5); повноваження з видання розпоряджень про навчальні програми медіаторів Міністерством юстиції (§6); науково-дослідні проекти і фінансова підтримка медіації (§7); оцінка результатів дії Закону (§8); перехідні положення (§9) [6]. Відносно процедури медіації, то вона не отримала детальної регламентації з боку німецького законодавця, який в §2 цього Закону лише передбачив, що сторони самостійно обирають медіатора, який в подальшому має визначити процедуру медіації та ознайомити сторін з нею [6]. Така «біла пляма» в німецькому правому забезпеченні медіації є його недоліком та наслідком прискореного процесу створення цього закону в межах оперативного виконання зобов'язань Німеччини перед ЄС. Водночас завдяки високо розвинутій правовій свідомості та педантичності громадян Німеччини цей недолік не спричинив тенденцію до зловживань та недобросовісного застосування цього законодавчого акту. Враховуючи, по-перше, недостатній рівень правової культури переважної більшості українського населення, яке не має професійних юридичних знань та навичок, по-друге, поширеність корупційних ризиків та низький рівень довіри громадян України до системи юстиції, зауважимо, що наявність аналогічної законодавчої прогалини в українських реаліях є недопустимим та з високою вірогідністю матиме негативні наслідки у вигляді свавільного, нерозумного та непередбаченого здійснення процесу медіації, а також вилиється в тривалі судові тяганини між сторонами медіаційної угоди щодо визнання її недійсною або щодо її невиконання.

Дещо інший, більш деталізований підхід до нормативного регулювання медіації в межах спеціалізованої моделі можна простежити на рівні Федерального закону Австрії «Про медіацію в цивільних справах» (2003 рік) [7]. Деталізованість регламентації медіації в австрійському законі можна пояснити, перш за все, прагненням австрійського правотворця досягнути абсолютної правової визначеності щодо ролі медіації в суспільстві та успішно ввести медіатора як повноцінну професію на рівні із адвокатом, нотаріусом, суддею.

Наступною моделлю правового забезпечення медіації є *диференційована модель*, яка полягає у внесенні цілого масиву правових норм в чинну нормативно-правову базу (переважно процесуального характеру). Прикладом держави ЄС із цією моделлю є Франція. Взагалі у Франції

поява нормативно-правового регулювання інституту медіації була обумовлена потребами, в першу чергу, кримінально-процесуальної практики. Тривалий час Франція стикалась із непоодинокими порушеннями на практиці принципу доцільності здійснення кримінального переслідування та із широким застосуванням інституту відмови від нього за мотивами його недоцільності. Водночас задля належного виконання державою своєї охоронної функції, здійснення реакції на всі факти кримінальних правопорушень, а також з метою пом'якшення репресивного та посилення відновлювального ефекту кримінального права, французький парламент закріпив на законодавчому рівні для окремих категорій кримінальних справ можливість використання медіацію, як альтернативу класичному державному переслідуванню, яка за статусом визнавалась формою відновного правосуддя. Так, законом від 4 січня 1993 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінального процесуального кодексу Франції» вперше в нормативній площині цієї країни згадується медіація. Згідно із статтею 41 вказаного законодавчого акту прокурор вправі до порушення публічного позову та за згодою сторін прийняти рішення про проведення медіації, якщо він вважає, що така міра здатна забезпечити відшкодування шкоди, спричиненої потерпілому, покласти кінець конфлікту, та сприяти виправленню осіб, що вчинили злочин [8]. Так само у Франції диференційована модель правового забезпечення простежується у застосуванні медіації в цивільних спорах. Зокрема, Книга 1 «Положення, що застосовуються до всіх судів» нового Цивільного процесуального кодексу Франції [9] містить Титул VI bis «Посередництво», який визначає умови та процедури медіації.

Третьою моделлю правового забезпечення медіації є *неформалізована модель*, яка на сучасному етапі розвитку права майже не зустрічається в жодній європейській країні. Сутність цієї моделі зводиться до абсолютної відсутності в національній правовій системі норм, що прямо регулюють медіацію або прямо вказують випадки, коли така медіація може бути проведена за визначеною сторонами та медіатором процедурою. Для неформалізованої моделі одночасно характерна відсутність прямої заборони регулювати конфлікти таким альтернативним способом, як медіація. Так, О. Кудрявцева в якості прикладу країни з неформалізованим правовим забезпеченням медіації називає Англію, де не існує спеціального закону або згадування медіації у нормативно-правових актах. Водночас процедури з примирення є досить поширеними і звернення до них заохочується англійським судом [10, с. 87]. Не можемо повністю погодитись із цієї науковою позицією принаймні

з огляду на пряму вказівку в Законі про сім'ю від 1996 року (Family Law (Divorce) Act, 1996 на обов'язок юрисконсульта, зокрема адвоката, порекомендувати сторонами врегулювати сімейний спір із залученням третьої нейтральної сторони – медіатора [11]. Отже, в Англії (незважаючи на те, що країна є колишньою складовою Європейського Союзу. – Прим. авт.) правове забезпечення медіації має істотно нижчий рівень нормативної визначеності порівняно з країнами континентального права.

Поруч із неформалізованою моделлю правового забезпечення медіації слід виокремити *додатково модель переважної саморегуляції медіації*, коли в законодавстві держави епізодично закріплені рекомендаційні чи рідше імперативні положення щодо випадків застосування медіації, але процедура її проведення, структура, суб'єктний склад медіації, кваліфікаційні вимоги до медіатора визначені на рівні правил, встановлених недержавними організаціями чи самими сторонами спору безпосередньо. Історичним прикладом вже неформалізованої моделі правового забезпечення медіації може слугувати український досвід функціонування цього інституту до моменту ухвалення Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року. До набрання чинності цим законодавчим актом, в українському законодавстві не містилось жодної норми, яка б використовувала б поняття «медіація». Водночас національне законодавство містило і досі містить цілу низку положень, що становили основу для впровадження в українську реальність цього альтернативного способу врегулювання цивільних та комерційних спорів. Перш за все, мова йде про ч. 4 ст. 55 Основного Закону [12], ст. 175 Цивільного процесуального кодексу України, що присвячена мировій угоді сторін [13] та ст. 111 Сімейного кодексу України щодо вжиття судом заходів задля примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства [14].

Також можемо констатувати про існування змішаної моделі правового забезпечення медіації, яка поєднує в собі елементи спеціалізованого та диференційованого підходів, коли разом із ухваленням рамкового закону про медіацію в державі паралельно діють норми переважно процесуального законодавства, які регламентують здебільшого судову медіацію чи питання приведення у виконання медіаційних угод.

Висновки. Отже, підсумовуючи проведений вище аналіз основних моделей правового забезпечення медіації в країнах Європи, можемо зробити висновок, що українське законодавство пережило трансформації в цій сфері, перейшовши від найменш ефективної та найменш надійної неформалізованої моделі до спеціалізованої моделі, ухваливши рамковий Закон України «Про

медіацію». На нашу думку, найбільш ефективною моделлю правового забезпечення медіації є саме обрана Україною спеціалізована модель, яка між іншим має бути доповнена ефективними механізмами саморегуляції цієї юридичної діяльності шляхом розробки та застосування актів так званого «неофіційного права», які ухвалюють професійні об'єднання медіаторів. Якщо законодавче регулювання у вигляді рамкового закону покликано встановити правовий фундамент медіації України та врегулювати найбільш загальні та важливі питання в цій сфері, то саморегулюючі механізми мають забезпечити швидку реакцію на динамічний розвиток медіації та відносин, де вона має застосовуватись, попередивши небажану «прірву» між законодавством та останніми тенденціями, які будуть істотно випереджати існуючий стан законодавчого забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про медіацію. Закон України № 1875-IX від 16.11.2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.
2. Tymoshenko O., Tymoshenko M., Bychkova S., Omelko I., Matvieieva A. The current state and prospects for the development of the mediation in Ukraine through the prism of the experience of the countries of the European Union. *International Arbitration Law Review*. 2023. T. 26. Vol. 4. P. 311–329.
3. Проект Концепції законодавчого врегулювання застосування програм відновного правосуддя (медіації) у кримінальному судочинстві України. Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та пер-спективи: матеріали міжнар. конф., м. Київ, 20-21 квітня 2006 р. Київ, 2006. С. 17–24
4. Мотиль В. Стан та перспективи правового регулювання медіації в Україні. *Юридична Україна*. 2014. № 11. С. 46–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_11_9.
5. Рекомендація Комісії 98/257/ЄС «Про принципи, які застосовуються до органів, відповідальних за позасудове врегулювання спорів про захист прав споживачів»(*) від 30 березня 1998 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_981#Text.
6. Mediations G. Ausfertigungsdatum. – Vollzitat: «Mediationsgesetz vom 21.07.2012 (BGBl. I S. 1577)» URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/mediationsg/gesamt.pdf>.
7. Austrian Mediation Act (Law on Mediation in Civil Law Matters) URL: http://www.mediators.ru/eng/about_mediation/foreign_law/austria/text2.
8. Criminal Procedure Code of the French Republic: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>.
9. Code of civil procedure of France. 05.12.1975. URL: https://allowb.org/acts_pdfs/CPC.pdf
10. Кудрявцева О. Развитие альтернативных способов разрешения споров в ходе реформы английского гражданского процессуального права. *Проблеми альтернативного судочинства в Україні* : матеріали I Львів. міжнар. форуму. Львів : Львів. держ. ін-т новіт. технологій та управління ім. В. Чорновола, 2008. С. 86–92.
11. Family Law Act of the UK [1996] URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/27/pdfs/ukpga_19960027_en.pdf.
12. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. с. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України № 1618-IV від 18.03.2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
14. Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.